

רסיסים אמתיים ומדומים וחקייים אמתיים ומדומים של דקדוק עברית המקרא בעברית החדשה

ליזכרו המבורך של
פרופ' דוד טנא
מוֹרֶה וְרַע
בשנה העשרים לפטירתו

הערות מבוא

1. גלוי וידוע שהסופרים בדור התחייה של העברית ומכווני תחיית הדיבור העברי (מורים, סופרים ומחברי ספרי דקדוק) השתיתו את העברית החדשה על דקדוק לשון המקרא אבל לא הסיעו את דעתם מדקדוק לשון חכמים. הזיקה המיוחדת למקרא ניכרת היטב בתורת הצורות. למשל בבניין החוזר של פֶּעַל הושגרה בעברית החדשה הצורה הַתְּפַעֵל כדקדוק לשון המקרא ולא נִתְּפַעֵל כדקדוק לשון חכמים. ואף כאן הועדפה הצורה בצירי בעי"ן הפועל, הַתְּפַעֵל, על פני הַתְּפַעֵל בפתח, הגם ששתי החלופות נוהגות בעברית המקרא.¹ יתרה מזאת, כאשר הוכנסו ללשון גם בספרות, גם בדיבור וגם בספרי הלימוד מעט צורות בנו"ן הן נוקדו בצירי בעי"ן הפועל, כגון נִתְּבַקֵּשׁ (ולא נִתְּבַקֵּשׁ), כפי שכבר נמצא בכתבי ובניקוד של דפוסי המשנה.²

2. דוגמה נוספת היא צורן הרבים. בזמן הבינוני של כל הבניינים ובשמות עצם הועדף והונהג הצורן המכונה צורן הזכר בחתימה ים, האופייני ללשון המקרא,³ על פני הצורן

* חלקים מהמאמר הזה נישאו כהרצאת הפתיחה בכינוס הבין-לאומי על הנושא Language Contact, Continuity and Change in the Emergence of Modern Hebrew של קבוצת המחקר בסכוליון שעסקה בהתגבשות העברית החדשה. הכינוס התקיים באוניברסיטה העברית בהר הצופים בכ"ח בסיוון תשע"ו (4 ביולי 2016). ההרצאה לוותה בתרגום סימולטני לאנגלית. אני מודה לפרופ' חיים א' כהן, שקרא טיוטה של המאמר והעיר על כמה פרטים שהוצעו בו.

1. כגון וְהִתְּהַלֵּךְ (שמ' כא 19) וגם הַתְּחַזֵּק (דה"ב יג 7). בהעדפת הַתְּפַעֵל על פני הַתְּפַעֵל מילאו תפקיד חשוב גם ספרי הלימוד.

2. ראה ילון, מבוא, עמ' 16–17.

3. הצורן יין מצוי במקרא במעט שמות, בעיקר בספרים שהנוכחות הארמית בהם והשפעתה על לשונם היא דבר ידוע, כגון מְלִין (איוב יב 11; טו 13 ועוד). לעניין זה ראה בראַשר, מחקרים בל"ח, א, עמ' 115–116 והערות 49–51.

בחתימה יין, הרווח מאוד בלשון חכמים.⁴ כמעט אין מי שמשמיע או כותב היום את צורות הרבים איברין, מתפנין של לשון חכמים אלא איברים, מתפנים אף על פי שאין מוצאים במקרא לא את צורת הרבים של אבר ולא את צורת הבינוני מתפנים, לפי שאין שם בניין התפעל של השורש כו"ן בצורה התפנין שעל דרך השלמים. עם זאת, החתימה יין מצויה בעברית של ימינו במילים ספורות, כגון בשמות ארוסין, נשואין וגרושין. וידועה החתימה בתוארי הפועל פמישרין ובעקיפין, שאינם נתפסים כלל בצורות רבים, או בשם מודיעין, לא רק כשם העיר אלא גם כשם של משרד או של עמדה למתן מידע לבאים בשערי מוסד כלשהו. והשם נתפס כשם ביחיד כמו במשפט שלוקח מדיעה בעיתון על נמל התעופה בן-גוריון "המודיעין בנתב"ג יעיל ומעודכן".

3. בולט הדבר שהרבה ממה שלשון חכמים דחתה מדקדוק לשון המקרא בתחום תורת הצורות נדחה גם מהעברית החדשה. למשל זה היה גורלן של הצורות המודליות בפועל, הן נעלמו כליל מהעברית הכללית בימינו. היינו אין שימוש בעתיד המוארך, אפעלה/נפעלה, ולא בעתיד המקוצר, אלבש, תקם, יעש. וכך גם נדחו הצורות המהופכות ופעל, ופעלתי. ועל אלה אפשר להוסיף עוד דוגמות לרוב, והרשימה אינה קצרה.

4. נכון הוא הדבר שהשירה והפזמון, במיוחד עד אמצע המאה העשרים, עשו שימוש רב בצורות שנדחו מהעברית החדשה הכללית. מוצאים בהם צורות בווי"ו ההיפוך וגם את הצורות המודליות, וכן שימוש לא מועט בשמות בה"א המגמה, כגון הָהָה, מְזַרְהָה, ובצורות ההפסק בשם העצם במשקלי פֶּעַל, כגון שָׁמֵן, דָּרַךְ וכיוצא בהן במעמד של הפסק תחבירי, ולא שָׁמֵן ודָּרַךְ וכיוצא בהן. עם זאת גם קווים אלו נתנדרו בשירה ובפזמון בשני הדורות האחרונים. גם בשל העובדה שכותבי השירה וחרוזי הפזמונים הם נעדרי זיקה ללשון הגבוהה, אם לנקוט לשון הערכה מתונה לכותבי השירה והפזמון בדור האחרון. אלה סיגלו את דרכי הלשון השולטות בלשון המדוברת.

שרידים, רסיסים וחקיניים של דקדוק המקרא

5. בכל זאת, הנותן את דעתו לעברית הנכתבת ולעברית המדוברת רואה שנתרו בה בצדי הדרך כמה מקווי עברית המקרא שנפלטו מלשון חכמים ומהעברית החדשה. יש מהם שהם שרידים או רסיסים אמתיים שנשארו בעינם. מדובר בעצם ברסיסים בודדים שניתזו מהעברית של תקופת ההשכלה ושל תקופת התחייה ומהשירה והפזמון. ויש מהם שהם אך רסיסים מדומים של עברית המקרא. וגם זאת, יש קווים מעטים שהם חיקוי מכוון של דקדוק המקרא. לפעמים הדבר נעשה בכובד ראש ובכוונת

4. מיותר להעיר שגם הצורן יים רווח בלשון חכמים. ואולם הצורן יין, המבחיז אותה מלשון המקרא, נתפס – בצדק ושלא בצדק – כקו לשוני המייחד אותה.

מכוון כדי להגביה את המבע, ולפעמים מדובר במעשה שהוא ספק משועשע ספק נלעג.⁵

6. העיון שלי בנושא הזה מבוסס על רישום של נתונים שעשיתי במשך עשרות שנים. מדובר באיסוף של מאות רבות של היגדים בכתב ובעל פה שתפחו לכרטיסייה מרובת ערויות. לא ביססתי את הנתונים על פי היגדים של מלומדים יודעי עברית קלסית במיטבה וגם לא על פי דיבורם וכתבתם של הדיוטות שלא למדו ולא שנו. אף על פי שתיעדתי גם אמירות של אלה ושל אלה. אני מדבר בעיקר על כתיבה של עיתונאים משכילים ויודעי עברית ועל כתיבה של אנשי מדע בכתבי עת ובספרים, וכן על דיבור של אנשים בוגרי בתי ספר תיכוניים. רבים מהם הם אף בוגרים ומוסמכים של אוניברסיטאות. מצויים בהם מורים, רופאים, מהנדסים ועורכי דין. אף כלולים בהם יודעי עברית מאנשי הציבור – עסקנים ופוליטיקאים. מאלה האחרונים נדרשתי גם לכמה נלעגי שפה, שכן הם ספקים גדולים של חריגות לשון ולא רק של חריקות מבע. מטבע הדברים מתוך שפע הנתונים שאספתי במרוצת השנים יובאו בזה אף דוגמות מועטות.

7. כוונתי העיקרית בעיון הזה היא לעסוק בכמה קטגוריות צורניות האופייניות לדקדוק המקרא שנשארו בשולי הדרך. יש מהן שהן צורות מקראיות אמיתיות ויש מהן שהן אך מדומות או מחופשות כצורות מקראיות. רשמתי מעל עשר קטגוריות כאלה, ואולם אצמצם את דבריי רק לשש מהן שהתיעוד עליהן מרובה ביותר, וההיסקים מבוססים על נתונים מוצקים. ואולי עוד תבוא השעה להוסיף על השש האלה קטגוריות אחרות שיש בהן צורות אמת וצורות דמה של דקדוק המקרא המתגלות בשולי הכתיבה והדיבור בעשרות השנים האחרונות.

משקל פֶּעַל בזמן עבר של בניין קל

8. כאשר אני מדבר על רסיסים מדקדוק לשון המקרא אני מכוון לקטגוריות דקדוק שנעלמו כליל אבל נשרדה מהן צורה אחת או שתיים, כגון השימוש הרווח מאוד בצורה קִטְנָתִי. נכון הוא הדבר שאין השורש קט"ן נוטה כלל בימינו בבניין קל, אף נעלם כמעט לגמרי מהעברית הדגם פֶּעַל בנטיית העבר של בניין קל, כגון שִׁכְלַתִּי, בִּשְׁתִּי, טבו. ואכן בלשון ימינו אין כלל צורות נטויות של שורש קט"ן בבניין קל, כגון קִטְנָתִי, קִטְנָתִי, קִטְנָתִי, זולתי הצורה בגוף המדבר קִטְנָתִי, שנחתה בלשוננו מהפסוק "קִטְנָתִי מכל החסדים ומכל האמת אשר עשית את עבדך" (בר' לב 11). הביאורה אל

5. כבר לפני למעלה משישים שנה כתב מו"ר פרופ' זאב־בן־חיים במחקרו המפורסם "לשון עתיקה במציאות חדשה" את הדברים האלה: "טול לך דרך משל את צורת ההפסק. אין היא משמשת בלשוננו החיה, ואם היא מזדמנת זעיר שם זעיר שם בשיירה, הרי היא בחינת דבר ש'אבד עליו כלח'; [...] ועל כן יצא עליה הקצף בלשון העברית החדשה, ורק לשם לגלוג וחקיקו לא ייפקד שימושה" (בן־חיים, במלחמתה של לשון, עמ' 42).

העברית החדשה יודעי הספר בדורות הראשונים לתחיית הדיבור העברי, והרי היא ככל ניב וככל צירוף כבול המשמש בלשוננו. יתרה מזאת, בעברית שלנו פעמים שהיא מתפרשת כביטוי של ענוות אמת, אבל פעמים, ואולי על פי הרוב, כביטוי של ענווה מדומה. אין להתעלם מהעובדה שבלשון החיה רווחים ביותר במקומה מבעים פריפרסטיים, כגון המבע "נַעֲשֶׂה קֶטֶן" לציון קטנות פיזית והמבע "הֶקְטִין אֶת עֲצָמוֹ" לציון ענווה אמתית או מדומה.

9. בקטגוריה הזאת מצויות רק בלשון התקנית הצורות בנטיית הפועל יָכַל: יִכְלֹתִי, יִכְלֹתְ וכו' המשמשות בפי יודעי עברית, אבל יש לצייץ שהן נאבקות לא בהצלחה גדולה בצורות יִכְלֹתִי, יִכְלֹתְ וכו' השולטות בלשון הדיבור. ובגוף שלישי יחיד שומעים את הצורה יָכַל או את הזמן המורכב הִיָּה יָכַל שהמיר את יָכַל, הוזהר בהגיותו לצורת הבינוני יָכַל. כן עושה חיל בלשונם של רבים הביטוי שנשאל מהמקרא "אֲשֶׁר יִגְרָתִי" על פי הכתוב בספר איוב "וְאֲשֶׁר יִגְרָתִי יָבֵא לִי" (ג 25). פעמים שדוכרים אומרים "אֲשֶׁר יִגְרָתִי", ופעמים שהביטוי הנשמע רחב יותר וקרוב ללשון הפסוק – "אֲשֶׁר יִגְרָתִי בָּא לִי".

10. כללו של הדבר, עמידה עצמאית של דקדוק סדיר יש רק לפועל יִכְלֹתִי, וגם זאת רק בלשון התקנית. לעומת זאת הצורה קֶטֶןִּי והביטוי "אֲשֶׁר יִגְרָתִי" הם שאילות ששאלו מהמקרא יודעי ספר בדורות הקודמים ועשו בהן שימוש כשהתבקשו להן. היום גם מי שאינו יודע מאין לוקחו, משתמש בהם כעין ביטויים כבולים מורשים מלשון הדרורות. אין שומעים צורות בגופים אחרים של נטיית הפועל, היינו לא קֶטֶןִּי, קֶטֶןִּי וכו' ולא יִגְרָתִי, יִגְרָנוּ, גם לא "אֲשֶׁר יִגְרָתִי בָּא לָהּ".

צורות פֶּעַל בהפסק

11. כאמור, קיומן של צורות ההפסק מהדגם פֶּעַל לעומת פֶּעַל בהקשר הוא קו מובהק בדקדוק המקרא שנעלם מלשון חכמים. כאן וכאן צצות צורות אחדות בניקודי כתבי היד של המשנה, ולא דווקא במעמד של הפסק תחבירי, כפי שהוראינו לדעת במחקר תצורת שם העצם במשנה.⁶ רק בנינונית של בנייני הפועל יש מסורות שקיימו צורות בקמץ, כגון טוֹעֵמַת, מִסְפֶּקֶת, מְבַעֵטֶת כפי שהראה לאחרונה אריאל גבאי בכירור מעניין.⁷ אבל כאן עניין לנו בדגם פֶּעַל.

12. כבר צוין לעיל שבקטגוריה הזאת העברית החדשה הולכת בעקבות לשון חכמים. אמנם אני מכיר כמה דוכרים, מקצתם מתהדרים בלשונם ומקצתם תמהונים, הנוהגים לתבל את דיבורם בצורות פֶּעַל בהפסק, כגון "מתני באת מן הַדֶּרֶךְ?" שתיעדתי מפי אחד מהם. או "פלוני פשט את הַרְגֵל" כפי שלעג מישהו למאן דהו, אבל לא בדוכרים

6. ראה בראשר, תצורת שם העצם, עמ' 403 סעיף 0.2, עמ' 452 סעיף 0.1.

7. ראה גבאי, פועלת, עמ' 96.

”מתהדרים” ומתמיהים עסקינן. אלא בעברית שבפי כול.⁸ ובעברית הזאת יש לפחות שני רסיסים כאלה, אחד אמתי ואחד מדומה.

13. הרסיס האמתי הוא הגיית הסומך בצירוף עֲבוֹדַת פֶּרֶךְ. רשמתי מעל מאה פעמים ששמעתי את הצירוף בשנים האחרונות בלבד. רק מארבעה אנשים שמעתי את ההגייה עֲבוֹדַת פֶּרֶךְ. הצירוף עֲבוֹדַת פֶּרֶךְ עצמו אינו מצוי כלל במקרא, והוא ביטוי שבו הפעלים הֶעָבִיד וְעָבַד שבשני פסוקים נתגלגלו אל השם עֲבוֹדָה (עֲבוֹדַת), הלא הם הפסוקים ”וַיַּעֲבֹדוּ מִצְרַיִם אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפֶרֶךְ” (שמ’ א 13), ”וַיִּמְרְאוּ אֶת חַיִּיהֶם בְּעֲבֹדָה קָשָׁה בְּחָמֹד וּבְלִבְנִים וּכְכֹל עֲבָדָה בְּשָׂדֵה אֶת כָּל עֲבֹדָתָם אֲשֶׁר עָבְדוּ בָהֶם בְּפֶרֶךְ” (שם 14).⁹

14. לבד משני הפסוקים האלה, שהיה להם חלק ביצירת הצירוף עֲבוֹדַת פֶּרֶךְ, תצוין העובדה שהשם פֶּרֶךְ, שנקרה במקרא שש פעמים, בא בהקשר רק במופע אחד: ”לא יִרְדְּנוּ בְּפֶרֶךְ לַעֲנִינֶךָ” (וי’ כה 53). בחמשת המופעים האחרים הוא בא בצורת ההפסק. לבד משתי ההופעות בספר שמות שהובאו לעיל יוזכרו שתי הופעות נוספות בתורה: ”לא תִרְדֶּה בוֹ בְּפֶרֶךְ” (שם 43, 46) והופעה אחת בספרי הנביאים: ”וּבְחֻזְקָה יִרְדִּיתֶם אֹתָם וּבְפֶרֶךְ” (יח’ לד 4).¹⁰ ייתכן מאוד כי גם עודפות התפוצה של הצורה פֶּרֶךְ במקרא עשויה הייתה לסייע בהעדפת הניקוד הזה בצירוף עֲבוֹדַת פֶּרֶךְ.¹¹

15. במשך הדורות גרסו בצורת הנפרד פֶּרֶךְ גם בהפסק, למשל ”צִרְרוּם בְּפֶרֶךְ” (יוסי בן יוסי ”אפחד במעשי”); הניקוד מצוי בכ”י אוקספורד 1035 ובמחזור ורמס),¹² וכן ”רִצּוּצִים בְּפֶרֶךְ, וּבְלִבְכֶם מִרְךְ, לֶךְ כּוֹרְעִים בְּרֶךְ, מִתִּיר אֲסוּרִים” (הסליחה למוסף של יום הכיפורים לרבי אפרים מרגנשבורג);¹³ ”וּמִפֶּרֶךְ אֶל פֶּרֶךְ”¹⁴ (הקינה ”איך יידידות נפש” לשחרית של תשעה באב במנהג הספרדים ובני עדות המזרח והמגרב). וכן קראו פֶּרֶךְ

8. אחד מחבריי בישיבה התיכונית ”ישיבת הדרום” ברחובות בשנות החמישים של המאה העשרים, יוסף יוחאי (יוחאימק) ז”ל, הרגיל את לשונו להשתמש בצורות הפסק כמעשה קבע. למרבה הצער, הוא נפל בקרב על שחרור ירושלים במלחמת ששת הימים יומיים לפני שעמד לשאת אישה. כאשר אני מעלה את זכרו הטוב, אני מזכיר את הנוהג הזה שלו. יוסי יוחאי היקר לא היה מתהדר ובווראי לא תמהוני, היו בדיבורו עוד קווי לשון על פי לשון המקרא כמעשה יום יום, וכך היה גם השימוש בצורות ההפסק.

9. יושם נא לב שהשם עֲבוֹדָה מצוי שלוש פעמים בפסוק הזה, ואין מניעה להניח שהופעתו המשולשת של השם בפסוק עמדה לפני יוצר הצירוף.

10. ארבע מחמש ההופעות שבהפסק באות בסוף פסוק, ואחת באה באמצע הפסוק (וי’ כה 43) ומוטעמת באתנח.

11. מעין זה אמר בן-חיים (במלחמתה של לשון, עמ’ 42) על הצורה (עבודת) פֶּרֶךְ. וראה מה שהובא בשמו לעיל בהערה 5.

12. את שני הנתונים האלה קיבלתי ממר יעקב עציון, העובד במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. תודתי נתונה לו בזה.

13. המובאה היא על פי גולדשמידט, יום כיפור.

14. זה הניקוד בספרי קינות מהמזרח ומהמערב, וזו הקריאה ששמעתי מפי מסרנים נאמנים בני עדות המזרח ויוצאי המגרב.

גם כאשר השם בא בהקשר אחד עם השם עֲבוּדָה, כגון "עֲבוּדָתִי כְמוֹךָ, הַיּוֹם כְּמוֹ כְּפָרְךָ"¹⁵ (יוצר ל"שבת איכה" במחזור איטאליאני לשד"ל, כרך א, דף קסד ע"ב).¹⁶

16. הצירוף "עבודת פרך" כבר נמצא בפיוט של ינאי: "בימי משה בטלה עבודת פרך, ובימי ירמיהו נמסרה עבודת מורך" ("אזכרה ימים עם ימים").¹⁷ וכן הוא בשמות רבא ה':¹⁸ "שבט לוי פנוי היה מעבודת פרך", בלא עדות על הניקוד. אבל מצאנו בעד קדום (כנראה מסוף המאה השמינית או לכל המאוחר מראשית המאה התשיעית) חלופה של הנסמך, וצורת הסומך מנוקדת שלא כצורת הפסק: "עבודת פֶּרֶךְ"¹⁹ (כ"י אוקספורד D55 דף 6).²⁰

17. מילון בן־יהודה הביא כניקוד ראשון פֶּרֶךְ וכניקוד שני פֶּרֶךְ, ובהגדרה הביא את הצירוף "עבודה כְּפֶרֶךְ" ולא הביא כלל את הצירוף "עבודת פרך". לעומת זאת רוב המילונים החדשים מביאים את הצירוף הזה ומנקדים עבודת פֶּרֶךְ. כך הניקוד במילון גור, מילון מאלף עד תו, מילון כנעני, מילון אבן־שושן, מילון ההווה ומילון רב־מילים.²¹ הווה אומר: כל המילונאים האלה התעלמו מההגייה הרווחת בלשון ימינו. מסתבר שהמילונאים נהגו כך לפי שאין צורת ההפסק פֶּעַל נוהגת בימינו. יצוין שזו ההגייה של הצירוף המשמש כרכיב עברי בידיש.²² האם גם הגיית הצירוף בידיש השפיעה על מקצת המילונאים שהכירו את הצירוף מלשון האם שלהם? לעומת זאת מילון ספיר מביא שתי חלופות בניקוד הצירוף: עבודת פֶּרֶךְ (פֶּרֶךְ). איננו יודעים אימתי עלתה ההגייה עבודת פֶּרֶךְ, אבל היא ההגייה הרווחת יותר בעברית החיה. כן נשתגרה ההגייה פֶּרֶךְ בפסוקית הפועלית, כגון עֲבוּדָתִי כְּפֶרֶךְ, עבדנו כְּפֶרֶךְ.

18. הצירוף האחר שזיקתו למקרא אינה זיקת אמת אלא זיקה מדומה הוא צירוף הסמיכות עֵין כָּרָם – שם השכונה ושם בית החולים הרסה, השוכן בקרבת השכונה. השם העברי שקבעה ועדת השמות לכפר הערבי שישב מערבית לירושלים ובו פיכה מעיין מים חיים היה, כצפוי, עֵין כָּרָם. וזה שמו הרשמי של בית החולים הסמוך – הַדְּסָה עֵין כָּרָם, וכך הקפידו להגות בקריאת חדשות ובכל קריאה ערוכה ברשת א של "קול ישראל". בחמש השנים האחרונות רשמתי את הגיית השם כפי ששמעתי ביותר ממאה פעמים, אך פחות מעשר פעמים שמעתי שנקרא כפי דוברים אחדים עֵין כָּרָם. ורוב מכריע של הפעמים שמעתי מפי רוב הדוברים עֵין כָּרָם.

15. יושם נא לב שהתיבה נוקדה כך אפילו שהיא באה בסוף הטור כצורת הפסק ראשית.

16. שלוש הדוגמות האחרונות הובאו במילון בן־יהודה, עמ' 5185.

17. דוגמה זו לקוחה מהמאגרים של המילון ההיסטורי.

18. הדוגמה הזאת הובאה במילון אבן־שושן, ערך עבודה.

19. כתב היד מנוקד בניקוד הארץ־ישראלי; הסבתי את הניקוד לניקוד טברני.

20. גם את הדוגמה הזאת קיבלתי מיעקב עציון.

21. יוער כי במילון רב מילים המקוון הובאה גם הצורה פֶּרֶךְ.

22. מילון ווינרייך מביא את התעתיק הזה: AVOYDES PE'REKH, ומילון ניבורסקי מביא את התעתיק באותיות עבריות: אוֹיֶדֶס פֶּע־רֶעֶךְ. סטוצ'קוב (עמ' 433) מנקד עבודת פֶּרֶךְ, בסגול.

19. אכן צורת ההפסק של כָּרַם במקרא היא כָּרַם בכל שבע הופעותיו של השם במעמד של הפסק תחבירי ראשי (בהטעמת אתנח או בסוף הפסוק), כגון "וַיֵּטַע כָּרְם" (בר' ט 20), "ותתן לנו נחלת שדה וְכָרַם" (כמ' טז 14). אך ברור לי כי לא מהמקרא צצה ההגייה עֵין כָּרַם. רבות מהשכונות בירושלים שנשאו שם ערבי, בין שהיו שכונות בין שהיו כפרים סמוכים לעיר, שמרו בעקשנות על שמם המקורי אף שניתן להם שם עברי. כך נקראת גם כיום השכונה בית צַפְפָּה שהייתה בעבר כפר. וכך נקראת השכונה מְלָחָה, שאף היא הייתה כפר, והשם הרשמי מְנַחַת שניתן לה על ידי ועדת השמות כדי להחזיר את עטרת השם המקראי²⁵ ליושנה נותר רק במפות מקצועיות. וגם שם הוא נכתב על יד השם מְלָחָה, כשאחד מהם בא בסוגריים. וגם השכונה המצויה בקו התפר בין העיר המזרחית למערבית הידועה בשם מוֹסְרָרָה, ממשיכה להיקרא כך גם כיום. רק מעטים אימצו את השם העברי מוֹרְשָׁה. השתמשו ומשתמשים בו בעיקר בני השכונה או יוצאים שראו בשם הערבי שם נרדף לשכונה שנתרכזו בה כמה משפחות בעייתיות.

20. שפר חלקו של הכפר הערבי עֵין כָּרַם שהיה לשכונה ירושלמית. כל אחד משני רכיבי שמו יש לו מקבילה וזה ממש במבטא בעברית או קרובת מבטא לצורה העברית. כאשר עוברת שמו לא ניטשטשה הזיקה לשם המקורי בערבית. דוברי העברית הגו את השם הערבי עֵין כהגייתו העברית – עֵין, ואת השם כָּרַם בתנועה [a] אחרי הכ"ף הגו גם בעברית בתנועה [a] אחרי הכ"ף, וכך עלתה בו ההגייה כָּרַם, הדומה ברוב הגֵיָה למקבילה בערבית. בשם הזה הייתה הצלחת העברות של השם הערבי מלאה, אלא שגלגלה בו את הצורה כָּרַם, הנראית כהשפעת לשון המקרא, אבל אין לה זיקת אמת למקרא. מעטים בלבד דחקו החוצה את צורת ההפסק כָּרַם והשגירו בלשונם את השם עֵין כָּרַם.

ה"א המגמה

21. אחד השרידים הקדומים של היחסות במקרא הוא היחסה [a] המשמשת שימוש סדיר לשם ציון הכיוון שאליו פונים או אליו הולכים, היינו מה שמכונה בספרי הדקדוק "ה"א המגמה", כגון הַשְּׁמִימָה (בר' כח 12) 'אל השמים'; יָמָה וְקָרְמָה וְצַפְנָה וְנִגְבָּה (שם 14) 'אל הים' (המערב) ואל הקדם (המזרח) ואל הצפון ואל הנגב (הדרום). כאשר מדובר בצירוף סמיכות החתימה [a] מצטרפת לצורת הנסמך, כגון אֶרְצָה כנען (שם יב 5), בְּאֶרֶז שְׁבַע (שם מו 1).

22. אבל כבר בספרי הבית הראשון במקרא תש כוחה של ה"א המגמה. הדבר ניכר בדרכים שונות, ואציין כמה מהן: (א) אנו מוצאים שימוש יתר של ה"א המגמה, כלומר

23. כאן השם בא בסוף הפסוק.

24. במקום זה השם מוטעם באתנח.

25. "ויגלו אל מְנַחַת" (דה"א ח 6).

היא משמשת בלא ציון של תפקידה העיקרי, כמתבטא למשל במילה שָׁמָּה ובמילים אחרות. אמנם מוצאים שָׁמָּה המציינת את הכיוון, כגון "לָנוּס שָׁמָּה" (=לשם; בר' יט 20); "מִן הַעֲמִים אֲשֶׁר נִפְצוּ שָׁמָּה" (=לשם; יח' כט 13) ועוד הרבה, אבל מוצאים גם שָׁמָּה שעניינה 'שם', היינו אין תפקיד לה"א המגמה החותמת את המילה, כגון "ויבך שָׁמָּה" (=שם, בר' מג 30), "וַיִּשְׁכְּבוּ שָׁמָּה" (=שם, יהו' ב 1) ועוד הרבה. כך מצאנו גם צְפוּנָה כחלופה של צְפוּן ולא במשמעות 'אל הצפון', כגון "אֶל הַצְּפוּנָה" (יח' ח 14). ולפעמים נוספה המילית לִּי לְצוּרָה בה"א המגמה כדי לציין את הכיוון, כגון לְצְפוּנָה, לְנִגְבָּה (=לצפון, לנגב; 26 דה"א כו 17). (ב) יש שנוספות מיליות אחרות לפני המילה בה"א המגמה בלא ציון הכיוון, כגון בְּנִגְבָּה (=בנגב; יהו' טו 21); מְצְפוּנָה (מצפון; שם טו 10). קיצורו של הדבר, הרבה מהדוגמות שהובאו כאן מלמדות ששמות בה"א המגמה נתפסים כחלופות של השמות הגרורים בלעדיה.

23. התהליך של היעלמות ה"א המגמה ניכר היטב כלשון חכמים. בשמות שהיא שרדה בהם היא מופיעה כצורן יתר וחסר מבע, כגון לְמַעַלָּן (>למעלה), לְמַטָּן (>למטה).²⁷ וכן לְהִלָּן (>להלאה).²⁸ ויש כתיבי יד של המשנה, ולא רק דפוסים, המוסרים את הצורה חוּצָה, במיוחד בצירוף "חוּצָה לְאַרְץ" (תרומות א, ה); "לְחוּצָה לְאַרְץ" (שביעית ו, ה 2x); "מְחוּצָה לְאַרְץ" (שם ז 2x).²⁹ אכן גם בעברית שלנו כמעט אין שימוש בה"א המגמה. אנשים נוסעים "לירושלים" ולא "ירושלִימָה", "יורדים לנגב" או "עולים לגליל", ולא הַנְּגֵבָה או הַגְּלִילָה.

24. עם זאת, יש להצביע על כמה שימושים סדירים ולא סדירים של ה"א המגמה בעברית החדשה. אציין תחילה את הסדירים. גם בדור הזה מי שאינם מדברים באנגלית מחופשת לעברית ואינם אומרים "פלוני עשה עלייה לארץ" מקפידים לומר שהוא "עלה ארצה" גם אם כבר חדלו לשיר "אנו באנו ארצה". כשמישהו, צעיר או מבוגר, רוצה לומר שהוא הולך או חוזר לביתו הוא אומר: "אני הולך הביתה". ושומעים לרוב גם משפטים כגון "מתי את חוזרת הביתה?". ועוד דוגמת אמת: מפיהם של הרבה מדיירי שכונות בירושלים שמענו בדור הקודם את המשפט "אני הולך הַעֵיָה" או "אני נוסעת הַעֵיָה", ולא ('הולך' או 'נוסעת') לְעֵיר. שימוש סדיר בה"א המגמה מצוי גם במילים המציינות הליכה לאחד מארבע רוחות השמים: יְמִינָה, שְׂמֹאלָה, אַחֲרָה וקִדְמָה. הרביעייה הזאת ידועה היטב מהעברית הכתובה והמדוברת ולא רק מתרגילי הסדר הנהוגים בצבא ובתנועות הנוער. רוב מילות הכיוונים האלה ידועות מפזמון הריקודים שהושר לרוב עד שנות השבעים של המאה העשרים: "יְמִינָה יְמִינָה

26. בדומה למה שצוין בשני הכיוונים האחרים המופיעים בסמוך: לְמִזְרַח (בפסוק זה עצמו), לְמַעַרְב (בפסוק העוקב, פסוק 18).

27. לעתים רחוקות מצויה במשנה גם הצורה בלא הנו"ן: מְלַמְעָלָה (כלים טז, ח). לעניין זה ראה בראש, מחקרים בל"ח, ב, עמ' 30–31.

28. ראה שם, א, עמ' 11.

29. ראה בראש, תצורת שם העצם, עמ' 215.

שְׁמֵאלָה שְׁמֵאל לְפָנִים אָחוּרָה.³⁰ בפזמון הזה בא תואר הפועל לְפָנִים כחלופתו של תואר הפועל קְדִימָה. כידוע, שתי החלופות רווחות לא רק בלשון הדיבור. וכך גם "יצאתי החוצה כדי לעשן", ושומעים לרוב את הפקודה "צא החוצה".³¹ וכן מצוי בשימוש בן הזוג פְּנִימָה. כמו במשפט: "הצעירים נכנסו פְּנִימָה והמבוגרים יצאו החוצה".

25. ויש להעיר על רוב הדוגמות שהובאו לעיל. בהיגדים "אני הולך הָעִירָה" או "אני נוסעת הָעִירָה" חל שינוי במשמעה של הצורה הָעִירָה. אומרי ההיגדים האלה התכוונו לומר שהם הולכים או נוסעים למרכז העיר דווקא.³² והנה עדות נוספת: במוסף גלריה של "הארץ" מיום כ"ג באדר א תשע"ו (3 במארכס 2016) בעמ' 16 התפרסם שירו של אשר רייך, "גשר הירקון". אלו שני הטורים הפותחים אותו: "מְדִי יום גֶּשֶׁר הַיֶּרְקוֹן / מְעֵבִיר אוֹתִי הָעִירָה". נמצאנו למדים שעדיין השירה נזקקת לצורה הָעִירָה בה"א המגמה בשימושה הסדיר כמציינת הליכה לכיוון מסוים. שאלתי את אשר רייך בו ביום מה הוא מתכוון לומר בהיגד שהגשר מעביר אותו העירה. מינה ובה נענה ואמר: "הגשר מעביר אותי למרכז העיר".³³ שימוש זה של הירושלמים ושל המשורר איש תל אביב אינו כשימוש הצורה הָעִירָה במקרא. למשל כאשר הפסוקים אומרים "וַיָּשְׁבוּ הָעִירָה" (בר' מד 13); "וַיָּבֹאוּ הָעִירָה" (דה"א יט 15) הם מדברים על שיבה לְעִיר או ביאה לְעִיר ולא דווקא לְמֶרְכֵז הָעִיר. עם זאת גם השימוש הזה של הָעִירָה בלשון ימינו נעקר כמעט מלשונם של צעירים כיום. ילדים, נערים ובוגרים שהוריהם "נוסעים הָעִירָה" אומרים "אנחנו נוסעים למרכז העיר".

26. גם על הרביעייה יְמִינָה, שְׁמֵאלָה, קְדִימָה וְאָחוּרָה יש מה להעיר. רוב רכיביה אינם מורשת המקרא. שלוש הצורות יְמִינָה, שְׁמֵאלָה וְאָחוּרָה אינן מתועדות כלל במקרא, וקְדִימָה משמשת שם בהוראה אחרת. להנהרת העניין הזה ידברו הפסוקים. מצאנו במקרא: "וְתִהְיֶה לְיָמִין מֵעַל לְחֹמֶה" (נחמ' יב 31) – לְיָמִין ולא יְמִינָה; "הַיֶּרְדֵּן יִסֵּב לְאָחוּר" (תה' קיד 3); "הַיֶּרְדֵּן תִּסֵּב לְאָחוּר" (שם שם 5) – לְאָחוּר ולא אָחוּרָה. כמו כן גם הצורה שְׁמֵאלָה וגם מקבילותיה לְשֵׁמֶאל או לְשֵׁמֶאל אינן מתועדות במקרא. והצורה קְדִימָה משמשת במקרא במשמעות אחרת: קְדִימָה עניינה 'אל המזרח', כגון "מפאת קְדִימָה עד פאת יָמָה" (יח' מח 8 ועוד), ואין היא מציינת הליכה לְפָנִים. יצירת המשולש להבעת שלושת הכיוונים יְמִינָה, שְׁמֵאלָה וְאָחוּרָה נעשתה על פי דקדוק

30. המילים מאת אהרן זאב בְּיִשְׁרָאֵל.

31. האמירה "תצא בחוץ", שיצאה מפיו של הרב עובדיה יוסף תמ"ך, צרמה את אונם של שומעיה מצד תוכנה וצרמה גם את אונם של יודעי לשון.

32. גם תושבי יישובים שנקראו בעבר או כיום מושבות, כאשר אמרו "אני הולך למושבה" כוונתם הייתה לומר שהם הולכים למרכז המושבה. אף שכאן השם מוֹשְׁבָה בא בלא ה"א המגמה, הדמיון בין שני המבטים (העירה, למושבה) גלוי.

33. שוחחתי עם אשר רייך בבוקרו של היום שבו התפרסם השיר בגלריה. הוא אמר לי שזה שיר לא חדש שלו, אבל בעיקר המשיך ואמר את מה שהבאתי בשמו בפנים.

המקרא, ומשמעם של רכיביו ברור – 'לְיָמִין', 'לְשִׁמְאֵל' (או 'לְשִׁמְאֵל'), 'לְאָחֹר'. להשלמת הכיוון הרביעי – הליכה לְפָנִים – זומנה הצורה קְרִימָה כדי שכל רכיבי הרביעייה ייחתמו בתנועה [a] של ציון הכיוון והמגמה ותושלם החריזה, אבל במהלך הזה שינתה המילה קְרִימָה את משמעה.³⁴

27. כאן המקום להעיר שהשם יָמִין וצורתו בה"א המגמה, יָמִינָה, נהגים בעברית המדוברת בתנועה חטופה – יָמִין, יָמִינָה (וכך הוא בשיר הנזכר לעיל "ימינה ימינה שמאלה שמאל"). הצורות התקניות יָמִין, יָמִינָה הולכות ומתנדרות, ולעת הזאת לא צלחה השרשתן בפי רוב הדוברים המשכילים. עם זאת, תצוין הצלחתה של רות אלמגור-רמון, עורכת הלשון ברדיו, להשריש את הצורות דְרוּמָה וצְפוּנָה בה"א המגמה כשימושה הסדיר במקרא בכמה מכבישי הארץ, במיוחד במידע הנמסר לנהגים במילים "איילון צְפוּנָה", כלומר 'כביש איילון הפונה לצפון' ו"איילון דְרוּמָה" הוא 'כביש איילון הפונה לדרום'.³⁵ גם בפרט הזה יש להעיר שרק צְפוּנָה היא צורה מורשת מהמקרא, ודְרוּמָה היא חיקוי מוצלח ואמתי של לשון המקרא. עם זאת, יותר מפעם אחת שמעתי שבגלי צה"ל אומרים: "איילון לצפון", "איילון לדרום".

28. מן העניין לציין שימוש נוסף של צְפוּנָה ודְרוּמָה. הדבר כרוך בציון כיווני הרוחות בשרטוט של מפות. מקובל שהצפון בא במפות בחלק העליון של המפה והדרום בחלק התחתון, המזרח מימין והמערב משמאל. מכאן נתפתח השימוש בשם צְפוּן כמציין מְעֵלָה ובשם דְרוּם כמציין מְטָה. השימוש הזה צעד צעד נוסף לציון עלייה וירידה במספרים, כפי שמלמדים מבעים אלו: "כל הילדים מגיל חמש צפונה";³⁶ "בני עשרים וצפונה כבר נשואים ביישוב שלנו", "ההוראה הזאת חלה על כיתה ח' ודרומה".³⁷

29. ואין להתעלם מכמה חיקויים הנשמעים לעתים בפי דוברים היוצרים צורות של ה"א המגמה כמעשה נלעג או משועשע. עשרות פעמים שמעתי אנשים אומרים שנסעו "תַל אָבִיכָה" ולא "לתל אביב". ושמעתי גם על מי שנסע "רַמַת גַּנָּה" ולא "לרמת גן". יצירת צורות אלו מלמדת על "מלומדות" מעושה. ברור שמעשה החיקוי אינו עולה בקנה אחד עם רדוקו המקרא. בצירופי סמיכות במקרא סופחים את ה"א המגמה לנסמך: "אַרְצָה כְּנָעַן" (בר' יב 5), ולא אֶרֶץ כְּנָעַנָה, וכאמור "בארה שבע" (בר' מו 1).

30. כידוע יש שמות מקומות שנחתמים בצורת זוגי אמתית או מדומה, כגון שם המקום רַמַתִּים במקרא. ומי שהולך לְרַמַתִּים או שב לְרַמַתִּים הולך או שב הַרַמַתָּה,

34. בלשון המדוברת המילה קדימה הפכה להיות מילת זירוז.

35. במכתבה אליי מיום כ"ר באדר ראשון תשע"ו כתבה לי ר' אלמגור-רמון שהיזמה הייתה של מאזינים, והיא נענתה ועשתה להשרשת השימוש הזה. ואף תחנות רדיו אחרות אימצו את השימוש הזה, זולתי גלי צה"ל כמובא בהמשך דבריי. בהשגרת השימוש הזה נמנעה אייבנה חמורה מצד נהגים.

36. משפט זה שמעתי ממורה שהדריכה טיול בחודש אדר תשע"ו, ויש עמי הרבה כמותו.

37. את המשפט הזה תיעדתי בשנת תשע"ג, כמוהו מצויים בידי עוד משפטים מועטים.

כנאמר על אלקנה אביו של שמואל הנביא שהיה "מִן הַרְמְתִים צוֹפִים" (שמ"א א 1). כאשר הלכו או שבו אלקנה ומשפחתו לביתם ואמר עליהם המקרא: "ויבאו אל ביתם הַרְמְתָה" (שמ"א א 19); "וילך אלקנה הַרְמְתָה" (שם ב 11), ועל שמואל נאמר: "וַתִּשָּׁבְתוּ הַרְמְתָה" (שם ז 17). שימוש הלשון הזה ברור – קוטפים את צורן הזוגי כדי לספוח לִשְׁם את ה"א המגמה. אבל בימינו תיעדתי בפי דוברים שנסעו או הלכו אל רְמְתִים או אל גְּבַעְתִּים את הצורות רְמְתִימָה, גְּבַעְתִּימָה. לו השתרשו הצורות הללו או אם ישתרשו, ספק אם אפשר להטיל בהן דופי. אין אנחנו קוראים היום לְרְמְתִים של דורנו רְמָה או הַרְמָה ולגְּבַעְתִּים גְּבַעָה או הגְּבַעָה. ואין הכרח לראות בזה חידוש צורני של לשון ימינו. שימוש זה הוא כצורת ה"א המגמה של השם ירושלים. כידוע השם ירושלים כהגייתו יְרוּשָׁלַיִם, הדומה לשמות בצורן הזוגי, צורתו בה"א המגמה היא יְרוּשָׁלַיִמָה (כתיב: ירושלמה; מל"א י 2 ועוד).

ה"א השאלה

31. קו נוסף מדקדוק המקרא שנתנדר או כמעט נעלם מהעברית החדשה הוא השימוש בה"א השאלה. גם בזה יש דמיון ברור של לשון ימינו ללשון חכמים.³⁸ כדרכם של קווים אחרים מלשון המקרא יש בעלי לשון ויודעיה המשתמשים בה"א השאלה. גם בזמן האחרון שמעתי מי שאמר "השלחת לי את הספר שביקשתי?" וראיתי כתוב במאמר דעות באחד העיתונים את השאלה "האמת הדבר שצפון קוריאה מחזיקה בפצצות מימן?" אבל איש לא יאמר שהקו הזה מהלך בכתיבה העברית הכללית ובלשון המדוברת בימינו. אפילו שירים ופזמונים שהשתמשו בה"א השאלה במאה העשרים נטשוה מכבר. במחצית הראשונה של המאה העשרים עוד כתב אברהם שלונסקי והציבור שר את שירו "הַשְּׁמַעְתָּ אֵיךְ בנגב ארץ מול שמים, מתפללת רגב רגב, הבר לנו מים?"³⁹ היום גם המשורר הזה נודע רק למעטים וכל שכן שיריו והפזמון הזה בכלל זה. עם זאת יש כמה מילים שבאות תמיד בה"א השאלה בדרך קבע, אך אינן זהות בהיקף תפוצתן. אציין את הבולטות שבהן – הָאֵם, הָאִמָּנָם, הַפְּצַעְתָּהּ.

32. המילית הָאֵם רווחת בפי כול, ובה פותחים את שאלותיהם הרבה דוברים והרבה כותבים, כגון "האם אתה מסכים אתו?"; "האם ישראל עושה את הדרוש למען ניצולי השואה?". את המשפט הראשון שמעתי מפי תלמיד כיתה ט' בבית ספר תיכון, ואת המשפט השני קראתי ככותרת של מאמר בעיתון. אבל יש להודות שהרבה דוברים מנסחים את שאלותיהם בלא המילה הָאֵם, כגון "אתה מסכים אתו?" ואפילו כותבי טקסטים שאין להם דרך להביע את ההנגנה המתבקשת בהצגת שאלה נאחזים בהטלת

38. רק לעתים רחוקות מזדמנת במשנה ה"א השאלה לפני פועל, כגון "הִתְחַמֵּר זו מן הגפן" (כלאים ג, ז).

39. סיפר לי חיים גורי שנתן אלתרמן תמה על שאלתו של שלונסקי בשיר הזה ושאל: "מניין יודע שלונסקי שהנגב צמא למים?"

סימן השאלה בסוף משפט כזה בלא כל מילית שאלה. לצד שני יש מגביהי לשונם שמשתמשים במילה פֶּלוֹם של לשון חז"ל כפותחת משפט שאלה, כגון "כלום ישראל עושה את הדרוש למען ניצולי השואה?".

33. מעניין הדבר שהמילית הָאֵם, הנדירה כל כך בעברית המקרא, הכתה שרשים בעברית החדשה. היא מצויה שם בשני פסוקים בלבד: "הָאֵם תִּמְנְנוּ לְגֹעַ?" (במ' יז 28); "הָאֵם אֵין עֲזָרְתִי בִי" (איוב ו 13). יודגש שאין המילית הזאת מצויה כלל בלשון חכמים. אל נטעה בכתוב האם, הנמצא בעדים אחדים של המשנה ושל חיבורים אחרים של ספרות חז"ל, לחשוב שזו מילית השאלה. למשל "האם הקדים מעשר שני למעשר ראשון" (דמאי א, ד; מעשר שני ה, יא); "האם אכלו באנינה [...] האם הפרישו בטומאה" (שם יב 2x) כגרת כ"י פרמה א בכל 4 המופעים⁴⁰ וכגרת הר"י אשכנזי בהופעה במסכת דמאי (כפי שמוסר בעל "מלאכת שלמה").⁴¹ רוב העדים האחרים מביאים את הגרסה החלופית שהיא הגרסה המקורית – "הָא אֵם". מדובר במילית ההצעה הָא לפני מילית התנאי אֵם שנצטרפו למילה אחת בשל הגייתן כתיבה אחת.⁴² וראוי לה למילה זו הניקוד הָאֵם בקמץ בה"א כפי שהיטיב אפשטיין לקבוע ולנקד. אין אפוא למילה הָאֵם (=הָא אֵם) העולה מעדים שונים של ספרות חז"ל כל קשר למילה המקראית הנוהגת בלשון ימינו – הָאֵם (בפתח בה"א כניקוד ה"א השאלה לפני עיצור גרוני). לשון אחר: ברור אפוא שהמילים הָאֵם, הָאֵם הן שתי לקסמות נבדלות זו מזו.

34. תפוצת השימוש במילה הָאֵמָנָם קטנה בהרבה מתפוצת השימוש במילית הָאֵם בלשון ימינו. היא מצויה בעיקר בלשון הכתובה, אבל היא נשמעת לא מעט פעמים גם בשיחם של המיטיבים שביודעי העברית. הרי דוגמות של משפטים שקראתי: "האומנם תנועת 'המזרחי' ואליעזר בן-יהודה תמכו בתכנית אוגנדה של הרצל?"; "האומנם הדבקות בטבעונות מאריכה חיים?". מאיש הציבור יוסי שריד המנוח ומאיש התקשורת ירון לונרון יבל"א שמעתי לרוב שאלות שפתחו במילה הזאת, כמשפט הזה שיצא מפיו של הראשון: "האומנם שמאל ואנטישמיות באירופה שלוכים זה בזה?".⁴³

40. כדרכו של המנקה בכ"י פא, המחליף חילוף חופשי פתח בקמץ וקמץ בפתח, בשני המופעים הראשונים ה"א מנוקדת בפתח (הָאֵם) ורק בשני האחרונים היא מנוקדת בקמץ (הָאֵם).

41. נתונים אלו כבר הובאו אצל זק"ש, זרעים א-ב, במשניות המצוטטות.

42. כך מתפרשים גם צירופים של הָא אֵין (<הָאֵין>), הָא פִּיצַד (<הִפִּיצַד>) ודומיהן כפי שהראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1219. עם זאת יש עדויות שכמה מכותבי העברית ודובריה בימינו משתמשים במילה הכיצד כמילית שאלה, ואף מנקדים הִפִּיצַד או הִפִּיצַד ("ה"א השאלה בפתח ודגש אחריה, כמו הִפִּיצַדְתָּה).

43. מבעלי עברית משובחת שמעתי גם את תואר הפועל החלופי של אֵמָנָם – אֵמָנָה, שנקרה במקרא פעמיים בלבד: "וגם אֵמָנָה אחותי בת אבי הוּא" (בר' כ 12); "אֵמָנָה אנכי חטאתי לה" (יהו' ז 20), כגון "באמנה אמר ביאליק שאין להרבות חילולי שבת בתל אביב" (זה משפט ששמעתי בשנות השמונים של המאה העשרים מפי "מיטיב לשון").

אבל גם מבעלי לשון משופרת פחות שמעתי את מילת השאלה האומנם, ואצלם היא נהגית בתנועה [o] אחרי האל"ף (haomnam).⁴⁴

35. כן שומעים בלשון הדיבור לרוב ולא רק קוראים בעברית הכתובה את ה"א השאלה במילה המקראית הַפְּעֵקְתָּהּ. מדובר במילה שהגיעה ללשון ימינו מהשיח על סדום ועמורה בתורה: "ארדה נא ואראה הַפְּעֵקְתָּהּ הבאה אלי עשו כלה" (בר' יח 21). למעשה זה כעין צירוף כבול או ניב קפוא ששאבו מלשון המקרא משכילי הדורות הקודמים, שיודעי מקרא היו ונטועים היו במקורות הספרות היהודית של הדורות. אין המשתמשים במילה הזאת מכוונים להרמת הקול שבצעקה, אלא גם לתמיהה שהדובר המשתמש בה מכוון כלפי בן שיחו או כלפי ציבור שהפריזו בתיאור של קושי או של מצב בלא הצדקה.

רסיס מדומה של וי"ו ההיפוך

36. נכון הדבר שמוצאים צורות בווי"ו ההיפוך לא רק בספרות תקופת ההשכלה ובספרות תקופת התחייה בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים אלא גם בספרות של המאה העשרים, כאשר הדיבור העברי התחיל להתפשט. עם זאת אין ספק שלמעשה אין הד לצורות האלה בעברית הכללית הנכתבת, ובוודאי לא בעברית המדוברת כיום. אמנם לפעמים מוצאים בה שימוש פרודי וליצני עד מגוחך ונוסף רעל כיד העיתון הטובה עליו אפילו בימים האלה ממש, כפי שעשה ירמי שיק בלום במדור "פרשת השבוע" בטור "פרשת לאלוהים אין אלוהים" במוסף "הארץ" ביום שישי י"א בסיוון תשע"ו (17 ביוני 2016), כגון "ויהי בשנת שישים ושמונה עצמאות למלכות ישראל ובניו"; "ויסללו הערבים כבישיהם"; "ויתנחלו השמאלנים ביפו העתיקה"; "ותיפתח עונת הרחצה בדם ויקומו שני מחבלים ויעטו על עצמם חליפות מלצר וילכו שרונה". ויש שם עוד מעל עשרים צורות כאלה בווי"ו ההיפוך המגלות שמר ירמי בקי בלשון המדוברת לרבות הלשון הנמוכה, אבל את לשון המקרא שהוא מחקה ומגייס לפעלוליו הוא אינו יודע.⁴⁵ ברם בלשון הכללית המהלכת היום מצוי לפחות רסיס אחד של וי"ו ההיפוך. בעבר הוא היה נשמע לרוב בלשונם של פוליטיקאים ושל עסקנים, אבל במשך הזמן גם ברסיס הזה חל שינוי, ובעקבות השינוי הוא הפך למעשה לרסיס מדומה של צורה בווי"ו ההיפוך.

37. אפרש את דבריי. הנה כמה משפטים המצויים בכרטיסייה שלי משנות השבעים והשמונים של המאה העשרים: "והיה אם תתנו לנו את הכוח הדרוש, נשנה את פני

44. כידוע, במקרא אָמַנְם (בקמץ קטן באל"ף) בתשע מעשר הופעותיה, כגון "אָמַנְם ידעתי כי כן" (איוב ט 2), לעומת זאת הָאָמַנְם (בקיבוץ באל"ף) בכל ארבע הופעותיה, כגון "הָאָמַנְם לא אוכל כבדך" (במ' כב 37). בשל הכלל לכתוב כל תנועת [u] כתיב מלא המילים מובחנות בכתבין – אמנם כנגד האומנם.

45. השימוש בצורות וַיַּפְעֵל מצוי עוד בטורים אחרים שכתב י' שיק בלום, ואפשר למוצאו גם אצל כותבים הדומים לו.

המדינה"; "והיה אם יקטן גובה המס, יגדלו הכנסות המדינה". ושומר עמי משפט של ראש מכללה מן השנים תשמ"ג-תשמ"ה: "והיה אם תבואנה אלינו תלמידות מארצות הברית, נקיים לימודים תורניים באנגלית לעילא לעילא". גם כיום שומעים את השימוש במשפטי והיה, אבל תפוצתם נתמעטה עד מאוד.

38. עם הזמן הפועל וְהָיָה הפותח משפט בווי"ו נעלם כמעט כפי דוברים רבים כיוון שהדובר המצוי תופס את הווי"ו של וְהָיָה כווי"ו החיבור, ובדרך המלך של לשון ימינו אין משפט פותח בווי"ו החיבור. לפיכך הצורה שינתה את פניה, והיא משמשת בלא הווי"ו: "היה אם ימשיכו לבנות בהתנחלויות, יקיץ הקץ על המדינה היהודית" כתב עיתונאי מוכר; "היה אם לא יקבלו את מתווה הגז, ייגרם נזק ביטחוני למדינה" אמר איש ידוע. ויש גם מבנה בשינוי קל: "היה ואזכה"⁴⁶ בפיס, אסע לראות עולם שנה שלמה". והדוגמות לשימוש הזה רבות. נמצא שהפועל הָיָה נותר כעין "צורה מהופכת" בלא סימנה המובהק – הווי"ו שבראשה. למעשה להוציא חריגים מעטים כפי מלומדים האמונים על עברית המקרא, זה הרסיס היחיד של וי"ו ההיפוך בעברית של הדוברים היום, והוא אך רסיס מדומה משניטלה ממנו הווי"ו.

39. אכן ברגע שמגיעה לתקופה מסוימת או ללשון כלשהי צורה הנוגדת את כלליה, סופה שהיא נדחקת מהלשון. אדגים את זה ממה שאירע בלשון המשנה לצורה בווי"ו ההיפוך שהתגלגלה מלשון המקרא. התורה אומרת: "וְהִסִּיר אֶת מְרָאָתוֹ בְּנִצְתָהּ" (וי"א 16). הפסוק הזה מהדהד במשנה אחת, ואביא אותה כאן לפי הגרסה בכ"י קאופמן (7). כך שנינו במשנה במסכת זבחים ו, ה:⁴⁷ "עולת העוף כיצד היתה נעשת? עֲלָה בכבש וּפְנָה לסובב, בָּא לוֹ לִקְרֹן דְרוּמִית מִזְרְחִית, הָיָה מוֹלֵק אֶת רֹאשָׁה מִמוּל עַוְרָה וּמִבְדִּיל וּמוֹצֵה"⁴⁸ את דמה על קיר המזבח, נָטַל אֶת הָרֹאשׁוֹן⁴⁹ וְהִקִּיף אֶת מְלִיקְתוֹ (ו)לְמִזְבֵּחַ, סָפְגוּ בְּמִלַּח וְזָרְקוּ עַל גְּבֵי הָאִישִׁים, בָּא לוֹ לְגוֹף הַסִּיר⁵¹ אֶת הַמִּרוּרָה וְנִאֲתָה הַנוּצָה וְאֵת בְּנֵי מַעֲיִים הַיּוֹצֵאִין עִימָן וְהַשְּׁלִיכֵן לְבֵית הַדְּשָׁן, שִׁיפֵעַ – לֹא יִבְדִּיל, וְאֵם הַבְּדִיל – כֶּשֶׁר, סָפְגוּ בְּמִלַּח וְזָרְקוּ עַל גְּבֵי הָאִישִׁים". בדברה על הפסוק המשנה משתמשת בלשונו ממש. הפסוק אומר: "וְהִסִּיר אֶת מְרָאָתוֹ בְּנִצְתָהּ", והמשנה אומרת: "וְהִסִּיר אֶת הַמִּרוּרָה וְאֵת הַנוּצָה", אלא שבפסוק הפועל בא בווי"ו ההיפוך (מעבר לעתיד) – וְהִסִּיר, ובמשנה הוא בא כצורת עבר ברצף של פעלים בעבר הבאים

46. אינני חושב שיש כאן היפוך סדר, אלא הרצף "הָיָה וְ" נתפס כמילית התנאי כמו "במידה ו" וכמו הרצף השגור "כמעט ו", וראויה הערה זו לפירוט, להרחבה ולפירוט. ואכמ"ל.
47. המובאה כולה מנוקדת במקור, אך הבאתי אותה רק במילים בודדות; הוספתי למשפט סימני פיסוק.
48. ליד רוב הפעלים בזמן פֻעַל ("עבר") מצויים כאן פעלים בזמן המורכב בעבר – הָיָה פּוֹעֵל: "הָיָה מוֹלֵק [...] וּמִבְדִּיל וּמוֹצֵה" (דפוסים) וּמִמְצָה. ברור כי הפועל הָיָה משמש עם שלוש צורות הבינוני, היינו כאילו כתוב כאן "היה מולק והיה מבדיל והיה מוצה".
49. בכתבי יד אחרים כתובה כאן המילה "הראש" (שהיא הגרסה המתבקשת פה).
50. דפוסים: "בית".
51. עדים אחרים ובהם פא, לו, רמב"ם וד"ר גורסים "והסיר".
52. הנקדן הוסיף רק את השווא בלי להוסיף את הווי"ו, אבל כוונתו ברורה.

בפסוקית (בָּא, הָסִיר, וְהִשְׁלִיכֵן).⁵³ כאמור זו הגרסה בכ"י ק, וכדי להבין אותה כדאי לתת את הדעת לגרסה בעדים האחרים.

40. כל עדי הנוסח האחרים גורסים במשנה וְהִסִיר, בווי"ו החיבור (בָּא, וְהִסִיר, וְהִשְׁלִיכֵן),⁵⁴ ולא הָסִיר, בלעדי הווי"ו (המופיעה בכ"י ק): "וְהִסִיר את המוראה ואת הנוצה". היינו בנוסח הזה גם בפסוק וגם במשנה מצויה אותה התיבה וְהִסִיר, אבל מדובר במילים שונות לחלוטין. כאמור הפסוק גורס צורה בווי"ו ההיפוך שבה נאמרת המצווה לזמן עתיד: וְהִסִיר, כלומר יָסִיר (!) בלשון ימינו, ואילו המשנה שגורסת וְהִסִיר מביאה צורה בווי"ו החיבור המכוונת לזמן עבר. וכידוע, ברישה של פסוקי תנאי משמשות בתנאים מוגדרים צורות פועל בזמן עבר.

41. יושם נא לב שבתוך רצף הפעלים במשנה מצויות צורות בווי"ו החיבור, כגון וּפְנָה, וְהִקִיר, וּזְקָן, וְהִשְׁלִיכֵן. ומתבקש שאחרי הפועל בָּא ("בָּא לוֹ לַגּוֹף") ייכתב וְהִסִיר ("וְהִסִיר את המוראה") כפי שגורסים רוב העדים, ולא דווקא הָסִיר כפי שגרס כ"י ק. בכל זאת אין מניעה להניח שגרסת ק היא הגרסה האותנטית. גרסה זו שאין בה וי"ו לפני הָסִיר מבליטה את ההבדל בין לשון חכמים, שאין בה וי"ו ההיפוך, ובין הצורה בפסוק במקרא. לשון אחר: אפשר שהויתור על הווי"ו המשתקף בגרסת כ"י ק הוא מעשה מכוון המראה שאין מדובר בצורה המקראית המדוברת על זמן עתיד אלא על צורה בזמן עבר. גרסת העדים האחרים – פא, לו, רמב"ם וד"ר והבאים אחריהם (שגרסו וְהִסִיר) – אף היא נראית אותנטית. נראה שזה מעשה של שלב שני במסירת המשנה שבו באה הווי"ו לא מתוך זיקה לפסוק, אלא בהקפדה על ציון וי"ו החיבור במקום שהיא מתבקשת. בלא משים גרסת רוב העדים אף מגדילה את הדמיון בין המשנה (וְהִסִיר) ובין לשון הפסוק (וְהִסִיר), אבל רק היודע את כללי הלשון אינו מטשטש את ההבדל ביניהן.⁵⁵

42. גמרו של הדבר, אם צדקתי בהיסק שלי על גרסת כ"י ק במשנת זבחים, אפשר לרמות את עניין וְהִיָה שנהפכה לְהִיָה בלשון ימינו לעניין הפועל וְהִסִיר ש"צוטט" בצורה הָסִיר במשנת כ"י ק. אף שבלשון ימינו מדובר בשימוש רווח למדי ובמשנת זבחים מדובר במקרה פרטי, אפשר לומר כי השמטת הווי"ו בזה ובוזה היא תוצאה של היעדר הצורות המהופכות בלשון חכמים ובעברית החדשה. בלשון ימינו פתיחת הפועל וְהִיָה בווי"ו הנתפסת בטעות כווי"ו החיבור נוגדת את התחביר המצוי, ועל כן מי שאינו בקי בלשון המקורות השמיט אותה. ובמשנה העובדה שהצורה וְהִסִיר בלשון המשנה אינה פותחת בווי"ו ההיפוך אלא בווי"ו החיבור, ייתרה את הווי"ו במסורתו של כ"י ק כדי שלא תיראה כצורה בווי"ו ההיפוך כלשון הפסוק.

53. הסתפקתי בציון שלושת הפעלים של פסוקית אחת מתוך המשפט הארוך.

54. כאמור בהערה 50 לעיל.

55. המשנה הנידונה כאן בסעיפים 39–41 נידונה בעיון אחר שלי (בר"אשר, הזיקה למקרא, סעיפים 11–14).

פעול פעלתי

43. כבר בלשון חכמים נעלם המקור המוחלט, האופייני לעברית המקרא. אחד משימושו הבולטים היה המבנה הטאוטולוגי, כלומר מקור מוחלט + פועל נטוי, כגון "שׁוֹשׁ אָשִׁישׁ" (יש' סא 10), "שִׁלַּח תְּשַׁלַּח" (דב' כב 7), "הִגֵּד הִגֵּד" (רות ב 11). מבנה זה נדחה מלשון חכמים כשם שנדחו ממנה שימושים אחרים של המקור המוחלט. בדרכה של לשון חכמים הלכה גם לשון ימינו, ואין בה שימוש במקור המוחלט וממילא נעדר בה גם המקור המוחלט במבנה הטאוטולוגי.

44. עם זאת צריך למתן מעט את המשפט החותם את הסעיף שלפני זה. מוטב לומר: אין בלשון ימינו כמעט שימוש במקור המוחלט הטאוטולוגי. בשנים האחרונות תיעדתי עשרות דוגמות בפי דוברים משכילים שרצו להדגיש ולהנחין את הפעולה שעליה דיברו. יתרה מזאת, שמעתי שימושים כאלה אפילו בפעלים שנתחדשו בעברית החדשה. אציין כאן רק דוגמות ספורות מני רבות. הנה שני משפטים משיחה בין שני דוברים משכילים: דובר א: "אתה מבטיח לעדכן אותי בתוצאות הבדיקה". דובר ב: "טִלְפֹן אֶטְלֹפֶן אליך מיד לאחר שאדע". והנה עוד שיחה ששמעתי לאחרונה. דוברת א: "בבקשה סִמְס לי את שעת הפגישה". דובר ב: "סִמְס אֶסְמְס לך". הדוברת: "סִמְס אֶסְמְס אתה אומר?"; דובר ב: "בוודאי, רצייתי שתהיי בטוחה שאֶסְמְס. באמת כך עֲשֵׂה אֶעֱשֶׂה". רק זאת אציין: לא ממורים לתנ"ך ולא מקוראי תנ"ך רשמתי את רוב המשפטים האלה, את רובם רשמתי מפי אנשי העברית של כל ימות השנה.

דברי סיכום ומילי חתימה

45. מתברר שזיקתה של לשון ימינו ללשון המקרא גם בתופעות שנעלמו מכבר מהעברית החיה לא בטלה לגמרי. פעמים שמדובר בשרידים ורסיסים אמתיים שניתזו ללשון הדורות האחרונים מכתובת המשכילים וממה שכתבו סופרי דור התחייה ומשורריה, ופעמים שמדובר אך ברסיסים מדומים. לעתים מדובר בחיקויים של לשון המקרא בידי יודעי ספר, כגון צורות פֶּעַל פְּעֻלְתִּי בפעלים שנתחדשו בעברית החדשה.⁵⁶

46. יש מהתופעות שדנתי בהן שהן נחלת הכלל או נחלתם של רבים, כגון ה"א השאלה במילית הָאֵם,⁵⁷ ויש מהן שמדובר בכתיבתם או בדיבורם של מעטים בלבד, כה"א השאלה במילה האומנם.⁵⁸ וגם זאת, יכולנו לראות שיש תופעות השייכות לדור שנולד לפני קום המדינה והטביע את חותמו על העברית בעשורים הראשונים אחר הקמתה אבל נעלמו מבני הדור המייצג את ילידי סוף המאה העשרים.⁵⁹

56. כמודגם לעיל בסעיף 44.

57. לעיל סעיפים 32–33.

58. לעיל סעיף 34.

59. ראה מה שנאמר על נטישת השימוש במילה הָעִירָה והמרתה ב"מרכז העיר" בסעיף 25 לעיל.

47. יושם נא לב לשינויים משינויים שונים בתחום המשמעות ובדקדוק שחלו במילים ובצורות המקראיות שנשרדו בכתובה ובדיבור. את השינוי במשמעות מדגימים השימושים בצורות בה"א המגמה בעברית החדשה – הַעֲיָרָה, ⁶⁰ קְדִימָה⁶¹ וכן צְפוּנָה וְדְרוּמָה לציון מַעְלָה וּמַטָּה בשימוש במספרים בציון הגיל.⁶² המעבר של הצורה בווי"ו ההיפוך וְהָיָה, הפותחת משפטי תנאי, אל הָיָה בגריעת הווי"ו מדגים את השינוי בדקדוק כפי מי שידעתם בלשון הדורות רופפת.⁶³

48. יש ענייני דקדוק שיש לנתק אותם מהדקדוק ולראות בהם שימוש אידיומטי במילה, כמו השימוש בניבים ופתגמים. כך יש לראות לדעתי את קְטַנְתִּי וְהִפְצַעְקַתָּה.⁶⁴ אשר לתיבה הראשונה יש להדגיש כי בניגוד לנטיית זמן העבר של השורש יכ"ל בבניין קל – יְכַלְתִּי, יְכַלְתָּ, יְכַלְתֶּם – שבו מדובר בפרדיגמה שלמה של הפועל, שהיא הצורה התקנית בלשון ורק מעטים מאוד עדיין מקיימים אותה, הצורה קְטַנְתִּי היא צורה יחידה מתוך פרדיגמה ועיקרה בשימוש הלקסיקלי שלה.⁶⁵ וכך בניגוד למילית הָאֵם ולמילה הָאִמָּנָה, שמשתקף בהן שימוש סדיר בה"א השאלה – במילה הראשונה בקביעות ובתדירות, ובשנייה בלשונם של יודעי עברית, במילה הִפְצַעְקַתָּה מדובר בעצם בלקסמה המשמשת כעין ניב. שתי המילים קְטַנְתִּי, הִפְצַעְקַתָּה, וכמוהן גם הצורה תְּשׁוּמַת – ולא תְּשׁוּמַת בניקוד הסדיר – שנשתגרה בצירוף תְּשׁוּמַת לִב⁶⁶ על פי "בְּתְּשׁוּמַת יָד" (וי' ה' 21) עומדות כל אחת לעצמה, והריהן כעין ניבים. הן אינן שונות מהפתגם "החכם עיניו בראשו" (קה' ב' 14) ומדברי התוכחה שהפכו לפתגם: "הרצחת וגם ירשת" (מל"א כא 19).

49. הוא אשר אמרתי, יש רסיסים מתורת הצורות של לשון המקרא בעברית החדשה מהם אמתיים ומהם מדומים. יש מהצורות המדומות שהן שעשועי דוברים, אבל יש מהן שהכו שרשים בלשון הכתובה ועל פי רוב גם בלשון המדוברת. ויש חיקויים מועטים של דקדוק המקרא כמעשה של הגבהת הלשון אבל גם כמעשה של לגלוג וליצנות ותו לא. כל אלה מלמדים על נוכחותן של תופעות חריגות בעברית שלנו שבהן מהדהד הד עמום של לשון המקרא בראש חוצות או בצדי הדרך.

60. ראה פרטי הדברים שם.

61. לעיל סעיף 26.

62. ראה לעיל סעיף 28. יש להדגיש שהדגמתי את השימוש הזה בציון הגיל, אך למעשה יש מעט עדויות לכל עלייה וירידה בתחום המספרים.

63. לעיל סעיף 38.

64. ראה לעיל סעיפים 8, 35.

65. ראה סעיפים 9–10.

66. תיעדתי גם את ההגייה "תְּשׁוּמַת לב"; יתרה מזאת שמור עמי מכתב של איש הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה שנכתב בו הצירוף הזה כך: "צומת לב" (מן הסתם מדובר במשוגה בהיסח הדעת).

50. אולי לא מיותר לציין בחתימת דבריי שיש גם יש בעלי לשון שכל התופעות שמניתי שגורות לפחות בלשונם הכתובה, ועתים שאינן נעדרות מלשונם המדוברת. אבל לא ככותבים ודוברים כאלה עסק הבירור שהצעתי היום במקום הזה. אני עסקתי בדוברי העברית הכללית ובכותביה.

קיצורים

עדים של המשנה

ד"ר = משנה דפוס ראשון, נפולי רנ"ב
 זק"ש, זרעים א-ב = משנה זרעים עם שינויי נוסחאות מכתבי-יד של המשנה ועם השוואות להבאות מהמשנה בחז"ל, גאונים וראשונים, א: זרעים – ברכות, פאה, דמאי וכלאים, ירושלים תשל"ב, כרך ב: זרעים – שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר-שני, חלה, ערלה וביכורים, בעריכת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ה
 לו = משנה על פי מהדורתו של ו"ה לו, מתנייתא דבני מערבא על פי כ"י קיימברידג' Add 470,1, קיימברידג' 1883
 פא = כ"י פרמה א של המשנה (דה-רוסי 138), מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ל
 ק = משנה כ"י קאופמן A50 בספרייה הלאומית בבודפשט, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשכ"ה
 רמב"ם = גרסות המשנה במהדורתו של הר"י קאפח, משנה עם פירוש רבנו משה בו מימון, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ז (חלקה הגדול ביותר מבוסס על אוטוגרף הרמב"ם)

מילונים

אבן-שושן = א' אבן-שושן, מלון אבן-שושן מחדש ומעדכן לשנות האלפים – אוצר המלים המקיף של העברית לתקופותיה, א-ו, תל אביב 2003
 בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ירושלים ותל אביב תש"ח-תשי"ט
 גור = י' גור (גרזובסקי), מלון עברי², תל אביב 1947
 ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה: מילון שימושי לעברית התקנית, ירושלים תשנ"ה
 וויינרייך = א' וויינרייך, מאָרדן ענגליש-יידיש, יידיש-ענגליש וערטערבוך, ניו יורק 1968
 כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, א-יח, ירושלים ותל אביב תש"ך-תשמ"ט
 מאגרים = המאגר המקוון של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, maagarim.hebrew-academy.org.il
 מאלף עד תו = מ' מדן, מאלף עד תו: מלון עברי שמושי, ירושלים תשי"ד

ניבורסקי = י' נִבְּאָרְסְקִי וּש' נוֹיְבֵעֶרְג, ווערטערבוך פון לשון קודש שטאַמיקע ווערטער אין יידיש, פריז 1999
 סטוצ'קוב = נ' סטוצ'קוב, דער אוצר פון דער יידישער שפראך, ניו-יארק 1950
 ספיר = א' אבניאון (עורך ראשי), מילון ספיר: מילון עברי-עברי אנציקלופדי בשיטת ההווה, א-ו, ישראל תשנ"ט
 רב-מילים = י' שויקה, רב-מילים: המילון השלם, תל אביב תשנ"ז

מחקרים

אפשטיין, מבוא = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד
 בן-חיים, במלחמתה של לשון = ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב
 בר-אשר, הזיקה למקרא = מ' בר-אשר, "על זיקת לשון המשנה למקרא", ספר היובל לשופט צבי טל (בדפוס)
 בר-אשר, מחקרים בל"ח = מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, א: מבואות ועיוני לשון, ב: פרקי דקדוק, ירושלים תשס"ט
 בר-אשר, תצורת שם העצם = מ' בר-אשר, תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורת שם העצם, א-ב, ירושלים תשע"ה
 גבאי, פועלת = א' גבאי, "פועלת או פועלת? על צורות 'בינונית' בניקוד הפסק במשנה על פי דפוס קושטא ת"ד", מחקרים בלשון טז (תשע"ה), עמ' 89-99
 גולדשמידט, יום כיפור = ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כיפור, ירושלים תש"ל
 ילון, מבוא = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד